

Přehled dějin Pardubic je zpracován jako studijní text pro kurz průvodců.

Text je sepsán PhDr. Františkem Šebkem - ředitelem Východočeského muzea v Pardubicích.

S jeho souhlasem uvádíme historii našeho města na internetových stránkách. Tento velice podrobný popis je určen pro všechny milovníky historických událostí na Pardubicku.

OBSAH :

1. Pravěk
2. Počátky osídlení
3. Za pánů z Pardubic
4. Před hustiskými válkami
5. Husitská revoluce
6. Dědictví Diviše Bořka z Miletínka
7. Pernštejnské Pardubice
8. Pardubice královským komorním městem
9. Třicetiletá válka
10. Po třicetileté válce, nevolnictví
11. Vynález ruchadla bratraců Veverkových
12. Raabizace na Pardubicku
13. Pardubice na sklonku 18. a začátku 19. století
14. Rozvoj dopravy a počátky železnice
15. Pardubice v letech 1845 až 1866
16. Rozvoj průmyslu, peněžních ústavů a proměny Pardubic 1866 - 1914
17. První světová válka
18. Pardubice v letech 1918 až 1939
19. Druhá světová válka
20. Vývoj města po roce 1945

Pardubice leží ve středu východních Čech při soutoku Labe a Chrudimky. U Pardubic mění Labe prudce severojižní směr svého toku na západ. Údolí Labe vytváří od soutoku s Úpou a Metují až po průlom Železnými horami u Týnce n.L. převážně rovinatou, nížinnou Pardubickou kotlinu. Dominantou tohoto kraje je sopečná vyvýšina Kunětické hory (295 m n.m.), která převyšuje okolní nížinu o 75 metrů.

Pravěk

Nejstarší stopy pobytu člověka lze na Pardubicku sledovat ze sporadických archeologických nálezů až od sklonku starší doby kamenné (od pozdního paleolitu, asi 40-10 tisíc let př.n.l.). Tehdy končila poslední doba ledová. Ze střední doby kamenné (mezolit, asi 8 tis. př.n.l. až pol. 6. tisíciletí př.n.l.), kdy se změnilo klima, tím i flóra a fauna a v důsledku toho i způsob obživy člověka, pochází sídliště lovců a rybářů, objevené v Pardubicích u městského hřbitova (u krematoria). Stanice mezolitických lovců, rybářů a sběračů divoce rostoucích plodů byly zjištěny i na jiných místech na Pardubicku. V polovině 6. tisíciletí pronikají do našich zemí nositelé zcela nové civilizace, první zemědělci. Tato největší revoluce v dějinách lidstva přinesla nový způsob obživy: uvědomělou výrobu potravin, s čímž byla spojena řada převratných změn v životě lidí a urychlil se vývoj lidského společenství. Sídliště prvních zemědělců z mladší doby kamenné (neolitu) lze zaznamenat na břehu Labe za Hůrkami (v Úzkém), možná i v Tmové, nedaleko Pardubic potom mezi Blátem a Starými Jesenčany. Na Pardubicku se potom vyskytují na řadě míst ojedinělé nálezy kamenných nástrojů. Z pozdní doby kamenné (eneolitu), kdy dochází vlivem klimatických změn k časté migraci různých pravěkých kultur, často kočovných pastevců, známe z Pardubic náhodné nálezy celých nebo zlomků keramických nádob, či kamenných nástrojů z prostoru Ležánek, Ohrazenic, mostu u zimního stadionu, dostihového závodiště.

Nové impulzy přineslo užívání kovu - bronzu. U nás se šíří od konce 2. tisíciletí př.n.l. Na počátku tohoto období byl region Pardubicka osídlen zřejmě jen řídce (např. Mikulovická planina), zato v mladší a pozdní době bronzové až starší době železné došlo k vyvrcholení pravěkého osídlení v celém regionu. Ve 12. - 6. stol. př.n.l. tu sídlil lid kultury lužické a jemu příbuzné kultury slezsko-platěnické, obecně označovaný jako lid popelnicových polí. V názvu jedné ze jmenovaných kultur se objevují Platěnice u Dašic. Podle tam objeveného pohřebiště se označuje v odborné terminologii mladší fáze této pravěké kultury (7.- 6. stol. př.n.l.). Hustota osídlení na Pardubicku byla v době lidu popelnicových polí vskutku imponující, jak lze usuzovat podle pohřebišť a vzácně dochovaných zbytků sídlišť. Sídliště z této doby bylo v 50. letech zkoumáno jen v Opatovicích n.L. (stavba elektrárny) a velmi

významný je nejnovější archeologický výzkum vesnice z doby lužické kultury v pískovně ve Slepoticích. Na katastru Pardubic známe lokality v Rosicích n.L., ve Svítkově, v Trnové, Ohrazenicích, Pardubičkách, Dražkovicích, Pardubicích U Trojice a na Přerovsku, v Hůrkách, aj.

Pravěké osídlení Pardubic a jejich bezprostředního okolí co do intenzity, zdá se, ustoupilo posléze v době laténské, kdy naše země osídlil keltský kmen Bójů s vyspělou civilizací. Stopy osídlení v bezprostředním okolí Pardubic sledujeme ze Svítkova a dále odtud i z Dražkovic a Mikulovic. Podobně poměrně řídké bylo osídlení okolí Pardubic i v následující době římské, kdy u nás sídlily germánské kmeny (1. - 5. stol.n.l.). Evidujeme lokalitu z Hůrek (dále pak Zminné).

Zdá se, že Pardubicko zůstalo liduprázdné v následující době stěhování národů, na jehož sklonku, v 6. stol., k nám pronikají první Slované s jednoduchou kulturou pražského typu. K ojedinělým stopám osídlení v širším regionu Pardubicka patří nález slovanské keramiky pražského typu z Dražkovic. Někdy v 7. stol. přichází do našich zemí nová vlna slovanského obyvatelstva s vyspělejší kulturou. Tehdy vzniká trvalý etnický základ vývoje našich zemí. K nečetným dokladům osídlení z té doby na Pardubicku patří např. Dříteč, Bohdaneč - Dolany.

Počátky osídlení

V raném středověku se na několika místech dnešních Pardubic a v jejich nejbližším sousedství objevovaly osady od 9. stol. Na pravém břehu Labe bylo zjištěno sídliště ve východní části Rosic n.L. (v místech zvaných "Na Krétě"). Asi 3 kilometry severně odtud je doloženo sídliště ze stejné doby na katastru Semtína (v prostoru tzv. "Kolonie"). Z konce 9. stol. pochází soubor zlomků keramiky z Pardubic Cihelny. Poněkud mladšímu časovému horizontu snad můžeme připsat také osídlení na katastru Svítkova, nejspíše z areálu továrny Paramo a.s., soudě ale jen podle starších a bohužel nepřesně popsanych nálezů zlomků keramiky. Z konce 9. až počátku 10. stol. jsou známy stopy po sídlišti asi 4 km jižně odtud, u potoka Jesenčanky, na rozhraní katastrů obcí Dražkovic, Starých Jesenčan a Blata. Složitý sídlištní vývoj probíhal v 11. a 12. stol. v prostoru již zmíněné Mikulovické planiny (Dražkovic, Ostřešany, Nemošice a u Starých Jesenčan), podobně na pravém břehu Labe v Rosicích n.L. Osídlení území kolem Pardubic se začíná stabilizovat zhruba od 12. stol. a souvisí s procesem vrcholící kolonizace.

Pro počátky osídlení vlastních Pardubic máme spolehlivé archeologické doklady od počátku 13. stol. (možná z konce 12. stol.) a sice z dnešních Pardubiček, nedaleko kostela sv. Jiljí. V dochovaných písemných pramenech je kostel sv. Jiljí poprvé doložen k roku 1295.

Asi tisíc metrů vzdušnou čarou severovýchodně od kostela sv. Jiljí se v Pardubičkách, v ulici "K trati", našly sídlištní objekty s keramikou ze druhé poloviny 13. století. Osídlení v této poloze později zaniklo. Nevíme, zda šlo o později zaniklou součást původního katastru Pardubic nebo o samostatnou a poté zaniklou osadu neznámého jména.

Z archeologických nálezů s jistotou víme, že již na konci 13. stol. stálo v místech nynějšího zámku panské sídlo. Nedaleko odtud, u soutoku Labe s Chrudimkou, poblíž dnešního zdymadla na Labi, se nejpozději na začátku 14. stol. nacházel pod kontrolou panského sídla brod přes Labe s právem vrchnosti vybírat zde clo za plavení dříví. Celému poměrně rozlehlému území mezi dnešním zámkem (respektive soutokem Labe a Chrudimky) až k dnešním Pardubičkám se ještě na konci 13. stol. a až do třetiny 14. století říkalo Pardubice. Toto území původně tvořilo jeden velký katastr s rozptýleným osídlením.

Někdy před rokem 1295 byl v Pardubicích založen klášter cyriaků s kostelem sv. Bartoloměje. Časová hranice vzniku kláštera je dána rokem 1256, kdy cyriaky přivedl do Čech (do Prahy) král Přemysl Otakar II. a rokem 1295, kdy je pardubický klášter zmiňován již jako existující spolu s ostatními kláštery cyriaků v listině papeže Bonifáce VIII., vydané na ochranu tohoto křižovnického řádu. [Listina z roku 1295 je také první dochovanou písemnou zprávou o Pardubicích](#). Klášter tehdy spravoval též kostel sv. Jiljí (dnes v Pardubičkách) a kostel sv. Václava na Chlumku (zřejmě kostel v Mikulovicích). Klášter stál pravděpodobně někde poblíž dnešního kostela sv. Bartoloměje, postaveného v dnešní poloze na začátku 16. stol. Zakladatele kláštera neznáme, byl jím tehdejší majitel Pardubic neznámého jména, který měl zřejmě blízko ke královskému dvoru.

[Jméno prvního vlastníka Pardubic se v písemných pramenech dochovalo až ze začátku 14. století. Byl jím Půta z Dubé](#), syn Hynka z Dubé, jednoho z nejvlivnějších velmožů na dvoře krále Václava II. a Václava III., který se angažoval ve východních Čechách již za bojů českého panstva s vojsky Oty Braniborského (1278 - 1283). Páni z Dubé, jedna větev vlivného rodu Ronovců, měli ve znaku dvě černé zkřížené ostrve na zlatém štítu. Půta z Dubé patřil po smrti svého otce rovněž k vlivným šlechticům a angažoval se v bojích o český trůn po vymření Přemyslovců a na počátku vlády Jana Lucemburského. Někdy mezi rokem 1321 až 1332, nejspíše kolem roku 1325, vyměnili synové Půty z Dubé Pardubice za hrad Vizmburk v severovýchodních Čechách s rytířem Arnoštem z Hostýně. Jím do Pardubic přichází šlechtická rodina, která ovlivnila zásadně další vývoj Pardubic.

Za pánů z Pardubic

Arnoštem z Hostýně přichází na scénu dějin šlechtický rod, označovaný později jako páni z Pardubic. Ve znaku měli přední bílou (stříbrnou) polovinu koně se zlatou uzdou na červeném štítu. O vzniku tohoto poměrně vzácného erbovního znamení se dochovala pověst: Když táhl český král Vladislav roku 1158 s císařem Fridrichem Barbarosou do Itálie pokořit město Milán, vyznamenali se čeští bojovníci řadou udatných skutků. Jednou se jim prý podařilo v noci přelézt milánské hradby a začali loupit. Podařilo se jim pobrat koně, naložit na ně kořist a na chvíli dobýt městskou bránu, kudy začali unikat ven. Milánští ale dobyli bránu zpět a rychle přesekli lano, na kterém byla zavěšena mříž. Ta padla dolů a poslednímu z unikajících Čechů přesekla koně vejpůl. Byl to prý jakýsi Ješek, syn Kotoučův. Ten bez ztráty duchapřítomnosti odvedl kořist do českého ležení a za svou odvahu dostal od krále do erbu onu přední půlku koně. Pověst poprvé zachytil ve své České kronice vydané r. 1541 Václav Hájek z Libočan. Nic podobného se však před Milánem neudálo, jak vyplývá z líčení událostí soudobých kronikářů, přímých účastníků tažení. Jde jen o legendu. Erb půlkoně známe poprvé z pečeti, kterou přivěsil r. 1269 k jedné listině sudí plzeňského kraje Držislav. Později se objevuje jako znak několika zemanských rodin; vynikly z nich Malovcové z Malovic, kteří získali v 17. stol. hraběcí titul.

Arnošt z Hostýně pocházel z chudého zemanského rodu sídlícího na tvrzi Hostýň u Úval u Prahy (dnes součást Úval). Dostal se do královských služeb jako purkrabí jednoho z královských hradů v Kladsku a zde se majetkově rozmohl. Za neznámých okolností získal hrad Vizmburk v severovýchodních Čechách a ten potom vyměnil, jak jsme se již zmínili, nejspíše kolem roku 1325 s pány z Dubé za Pardubice. Roku 1332 Arnošt daroval onu část Pardubic, kde stál kostel sv. Jiljí, klášteru cyriaků. O osm let později, r. 1340, sepsal svou závěť a postoupil v ní svůj majetek potomkům. Dětem po tehdy již zemřelém bratru Dětrichovi ponechal rodnou Hostýň a čtyřem svým synům a manželze odkázal nevelké pardubické panství a panství Stará. K pardubickému panství patřila vedle Pardubic ještě Černá za Bory, Ostřešany, Lhotka Rybářská, Lhotka Přívoz a Bukovina. Kromě Černé za Bory a Ostřešan tyto vesnice později zanikly. Pokud jde o rovněž nevelké panství Stará (Staré Hradce u Jičína), které Arnošt získal někdy předtím za neznámých okolností, měla na něm hospodařit jeho manželka. Po její smrti nebo pokud by se znovu provdala, mělo panství připadnout synům.

V závěti daroval Arnošt potomkům Pardubice "s městem novým". [Arnoštova závěť z roku 1340 je prvním dokladem o existenci Pardubic jako města, přesněji: poddanského městečka. Povýšení Pardubic na městečko se tedy uskutečnilo někdy v letech 1332 - 1340.](#) Pardubice procházely tehdy i proměnou svého katastru. Původní Pardubice totiž zaujímaly poměrně velký katastr zhruba od kostela sv. Jiljí (Pardubičky) až po panské sídlo a brod s celnicí u soutoku Labe a Chrudimky. Poté, co r. 1332 Arnošt daroval cyriakům část Pardubic (vesnici), stala se tato část katastru samostatnou osadou (říkalo se jí Pardubice Mnichové a později „malé Pardubice“ - Pardubičky), zatímco rozrůstající se osídlení kolem panského sídla u brodu přes Labe a v okolí kláštera se proměnilo na městečko („nové město“ - Pardubice).

O podobě města z doby jeho počátku nevíme téměř vůbec nic. Ještě krátce po polovině 14. stol. městečko nemělo kamenné hradby. Jeho dislokaci někam do dnešního historického jádra naznačuje výstavba nového kostela Zvěstování P. Marie na dnešním Komenského náměstí, kterou podnikli synové Arnošta z Hostýně snad před r. 1350 (určitě před r. 1359). Arnoštův syn, arcibiskup Arnošt z Pardubic, se krátce před r. 1359 zasloužil o to, že kostel byl nadán právem udílení padesátidenních odpustků návštěvníkům jitřní slavnosti mariánské mše, kteří zároveň přistoupí kajicně ke zpovědi. Toto v dobovém kontextu poměrně významné privilegium zvyšovalo přitažlivost místa.

Ze čtyř synů Arnošta z Hostýně (zemřel patrně r. 1341, nejpozději poč. r. 1342) byli dva předurčení duchovnímu stavu. Nejstarší stejnojmenný Arnošt (podle tradice narozen r. 1297) odešel po studiích v Kladsku, Broumově a Praze studovat na čtrnáct let na italské univerzity v Bologni a Padově. Získal tu hodnost licenciáta církevního práva, opravňující jej přednášet na univerzitě. V tom však nespatořoval svůj životní cíl a navrátil se domů, kde se věnoval kariéře církevního hodnostáře. V Praze se stal členem pražské kapituly (mimo jiná obročí), posléze jejím děkanem, roku 1343 pražským biskupem a o rok později na doporučení krále Jana Lucemburského a královny Karla i první pražským arcibiskupem. Arnošt z Pardubic poté spojil svou životní dráhu s králem a císařem Karlem IV. Stal se jeho nejbližším rádcem a důvěrníkem; s jeho jménem se setkáváme u všech významných podniků tohoto jednoho z největších českých panovníků. Arnošt zemřel r. 1364 a za místo trvalého odpočinku si zvolil Kladsko, k němuž měl od mládí vřelý vztah. Druhý z bratrů, jemuž byla určena dráha duchovního, se jmenoval Bohuš a kromě řady církevních obročí se stal proboštem litoměřické kapituly, o jejíž rozkvět se velmi zasloužil. Současně patřil k družině osobních kaplanů císaře Karla IV. Z titulu této hodnosti byl pověřován důvěrnými diplomatickými úkoly - například při získávání ostatků svatých, jako "darů" císaři. Ty se pak stávaly ozdobou katedrály sv. Víta v Praze nebo kaple sv. Kříže na Karlštejně jako výraz politické doktríny Karla IV. Bohuš z Hostýně zemřel v roce 1358.

Zbývající dva synové Arnošta z Hostýně, Smil a Vilém řečený Flaška, se měli starat o rozhojnění rodových statků. Smil hospodařil na Pardubicích, Vilém získával zkušenosti ve službách správy arcibiskupských hradů, potom se ujal rodového panství Stará. Po Smilově smrti (r. 1358 nebo krátce potom) začal Vilém Flaška vládnout i na Pardubicích. Někdy v té době nebo nedlouho potom získali páni z Pardubic mj. panství s hradem Rychmburkem u Skutče. To představovalo jedno z největších šlechtických panství ve východních Čechách. Rozšířilo se i vlastní pardubické panství a páni z Pardubic rozhojnilí své jmění i jinde.

V roce 1384 byla na pardubické panství povolána odúmrtí po Vznatovi ze Skuhrova. Od té doby se až do r. 1390 o Pardubice vlekl soudní spor proti nárokům krále Václava IV., respektive proti těm, kterým král tyto nároky postoupil. Vznata ze Skuhrova byl asi věřitelem pánů z Pardubic a své pohledávky měl zřejmě pojištěny na části pardubického panství. Když náhle zemřel (r. 1384 byl zavražděn), zápisy o těchto majetkových transakcích nebyly patrně v optimálním stavu. Při hájení svých práv se páni z Pardubic odmítali podřídit soudnímu rozsudku, který jim ukládal vydat třetinu pardubického panství oněm osobám, kterým své odúmrtí právo král Václav IV. postoupil. Pardubičtí riskovali, že proti nim zasáhne, jako proti zemským škúdcům, vojenská zemská hotovost. Dlouho přesto vzdorovali, ale nakonec pod akutní hrozbou vojenského zásahu přece jen roku 1390 rezignovali a postoupili část pardubického panství Hanušovi z Milheimu, který mezitím získal od krále Václava IV. právní nárok na onu údajnou odúmrtí po Vznatovi ze Skuhrova. K části panství, kterou Hanuš z Milheimu získal, náležely i vlastní Pardubice a vesnice Lhota Rybářská, Lhota Přívoz, Bukovina, Přerov a část Blata. Zbytek pardubického panství přičlenil potom Smil Flaška z Pardubic k rychmburskému panství, u něhož tyto vesnice zůstaly až do začátku 16. stol.

Před husitskými válkami

Hanuš z Milheimu, nový majitel Pardubic, pocházel z nobiletované zámožné patricijské rodiny ve slezské Vratislavi. Dostal se na dvůr Václava IV. a zde začala jeho závratná kariéra mezi skupinou všemocných a často bezostyšně hrabivých králových oblíbenců, pocházejících většinou z řad drobných šlechticů a měšťanstva, žárlivě sledovaných a napadaných bohatým panstvem. Hanuš ovšem také přilnul k reformnímu hnutí, snažícímu se o nápravu života církve, a spolu s pražským obchodníkem Křížem se stal zakladatelem Betlémské kaple. Jako takový se musel postarat o výživu kazatele a tak rozhodl, aby platy, které měli vrchnosti odvádět poddaní z vesnice Přerov na Hanušem z Milheimu nedávno získaném pardubickém panství, byly odváděny do Prahy k Betlémské kapli na výživu jejího kazatele. Jím se také časem stal, jak je všeobecně známo, Mistr Jan Hus, jeden z velikánů českých dějin. Zmiňovaná vesnice Přerov u Pardubic zanikla v první třetině 16. stol. a její katastr se rozkládal zhruba mezi dnešním autobusovým nádražím a Svítkovem. Stavení se rozkládala přibližně v místech areálu továrny Paramo.

Hanuš z Milheimu se aktivně účastnil bojů mezi stoupenci krále Václava IV. a jeho odpůrci z řad panské jednoty, podporované často ostatními Lucemburky, bratry a bratrance krále Václava. Bojů se účastnil také Smil Flaška z Pardubic a Rychmburka. Trpká zkušenost sporu o Pardubice jej přivedla do řad panské jednoty a zračí se i v literárním díle, které nám Smil Flaška zanechal. Je to staročeská veršovaná skladba "Nová rada". Obsahuje alegorii zvířecího sněmu, v němž 44 čtvernožců a ptáků radí mladému králi lvu, jak má vládnout. A v tomto rámci je podána kritika poměrů na dvoře Václava IV., viděná očima zámožného panstva. Nová rada je ale rovněž dokladem mimořádného nadání autora a jeho rozhledu po tehdejší evropské literatuře. Nová rada ovlivňovala vývoj české poezie hluboko do konce 15. století.

Smil Flaška z Pardubic padl roku 1402 v bitvě někde mezi Čáslaví a Kutnou Horou jako velitel žoldnéřského oddílu ve službách Zikmunda Lucemburského proti stoupencům krále Václava IV. Roku 1405 zemřel i Hanuš z Milheimu (pochovali jej v Betlémské kapli) a jeho dědici Pardubice prodali. Komu, nevíme. **[Nového majitele poznáváme až na začátku husitských válek a byl jím Viktorín Boček z Kunštátu.](#)**

Husitská revoluce

Od sklonku 14. stol. narůstající krize v různých sférách společnosti českého státu vedla nezadržitelně k výbuchu husitské revoluce v roce 1419. Císař Zikmund Lucemburský, husitským panstvem po smrti krále Václava IV. odmítnutý dědic českého trůnu, vyhlásil na začátku roku 1420 proti českým kacířům křížovou výpravu. V květnu vytáhl v čele vojsk ze slezské Vratislavi ku Praze. Ještě předtím se shromáždili příznivci husitů z východních Čech na hoře Oreb u Třebechovic a jako bratrstvo orebské odešli na pomoc Praze. Z obležené Prahy se potom dostal v červnu do východních Čech kněz Ambrož a po domluvě s několika šlechtici svolali tábor lidu na Kunětickou horu. Vůdcové oznámili shromážděnému lidu, že vytrhnou na podlažický klášter. Byla to však jen lest, která měla zmást špehy císařské posádky z Hradce Králové. V noci se průvod směřující s připravenými žebříky na Podlažice rychle obrátil zpět a zamířil k Hradci, který husité bez většího odporu překvapené posádky snadno opanovali. Po Zikmundově porážce v bitvě na Vítkově a poté i v bitvě pod Vyšehradem usilovali hradečtí husité na sklonku roku 1420 a počátkem roku 1421 několikrát o zničení bohatého opatovického kláštera. Vždy marně. Přívrženci kalicha se naproti tomu tehdy pokoušeli vytvořit v Chotěboři a v Přelouči středisko „pravé víry“ po vzoru jihočeského Tábora. Rovněž marně. Byli pobytí, zajatci upálení nebo vmetáni do šachet kutnohorských dolů.

Východní Čechy zůstávaly regionem, kde se husitům dosud nedařilo získat rozhodující vliv. V dubnu 1421 sem tedy směřovalo velké tažení spojených husitských vojsk. Mělo nečekaný úspěch. Vzdávalo se jedno město za druhým. Když padla Kutná Hora, utekla z opatovického kláštera ozbrojená posádka před postupujícími oddíly husitů, které vedl jeden z vůdců orebských, zeman Diviš Bořek z Miletínka. Postupoval s nimi odněkud z Hradecka ke Chrudimi, kam mezitím dorazilo hlavní vojsko husitů. Opuštěný opatovický klášter husité vypálili a cestou ještě zlikvidovali ženský cisterciácký klášter v Sezemicích. Diviš Bořek z Miletínka zabral „k věrné ruce bratří a sester“ veliký klášterní majetek a na Kunětické hoře, patřící k opatovickému klášterství, začal budovat své nové sídlo. Před Chrudimí se v posledních dnech dubna 1421

spojila všechna husitská vojska, účastníci se tažení. Město se po krátkém váhání vzdalo. Někdy v té době také zanikl v Pardubicích za blíže ne zcela jasných okolností klášter cyriaků.

Husitské vojsko tábořících se potom vydalo směrem k Poličce (cestou zřejmě táborští vypálili podlažický klášter). Pražané a jejich spojenci táhli k Vysokému Mýtu. Obě vojska se potom spojila před Litomyšlí. Všude slavila úspěch. Stranou jen zůstal hrad Rychmburk Arnošta Flašky z Rychmburka, syna Smila Flašky z Pardubic (hrad padl do rukou husitů až r. 1426). Při tažení husitů do východních Čech zazářila koncem dubna 1421 hvězda dříve málo známého, nicméně nepochybně schopného zemana Diviše Bořka z Miletínka. Vedle zabraných statků klášterů opatovického a sezemického se stal v zastoupení Pražanů hejtmánem v Chrudimi, Vysokém Mýtě a v biskupské Litomyšli s rovněž rozlehlým pozemkovým majetkem. Později dostal i hejtmánství v Hradci Králové. Diviš Bořek z Miletínka se stal ve východních Čechách překvapivě rychle mužem číslo jedna; mužem, s nímž se muselo vážně počítat v celostátním měřítku.

Časem se husitské strany názorově dělily a vzájemně soupeřily. Spjovaly se vždy v případě akutního nebezpečí vnějšího nepřítele. V roce 1423 se Jan Žižka rozešel s Tábořem a založil nové centrum, tzv. Menší Tábor ve východních Čechách, s centrem v Hradci Králové. Tomu však předcházel Žižkův zrádný úchvat Hradce, kde byl dosud hejtmánem Diviš Bořek. U Hradce Králové došlo v odvetu na Žižkův přepad k bitvě, kde poprvé proti sobě stála dvě husitská vojska. Žižka zvítězil a Diviš ujel na Kunětickou horu. Po Žižkově smrti (1424) přišel Diviš Bořek z Miletínka ve válečných střetech s vojsky sirotků a tábořících o většinu měst, kde vládl, kromě Chrudimě. Stal se zapřísáhlým nepřítelem obou bratrstev.

Mezitím došlo ke změně vlády nad Pardubicemi. Mladý a zámožný velmož, Viktorin Boček z Kunštátu a Poděbrad osvědčoval své bojové umění jako stoupenec husitů a názorově byl velmi blízký Žižkovi. Ten jej dokonce na smrtelném loži jmenoval jedním z poručníků nad pozůstalým vojskem. Viktorin Boček, ač měl několik dalších významných panství a hradů, pobýval častěji, zdá se, právě na Pardubicích - zřejmě pro jejich výhodnou strategickou polohu. Zde také na Nový rok 1427 náhle zemřel. Zůstal po něm mladičkový syn Jiřík (nar. r. 1420), pozdější český král. Jiříkovi poručníci nedokázali pardubické panství uchránit. Příležitosti se po Viktorinově smrti chopil moravský šlechtic [Jan Hlaváč z Mitrova](#) a někdy v té době získal Pardubice, pravděpodobně úchvatem. Jan Hlaváč z Mitrova patřil rovněž ke stoupencům kališníků a Pardubice vlastnil asi až do r. 1436. Někdy v té době je prodal již vzpomínanému Diviši Bořkovi z Miletínka a ten je připojil k onomu velkému komplexu někdejších statků kláštera opatovického a sezemického se sídlem na Kunětické hoře.

Diviš Bořek z Miletínka byl tenkrát opět na výslunní politické scéně v Čechách. Ověnčen vavříny vítězného vrchního velitele vojsk Pražanů a panské jednoty, která porazila r. 1434 v bitvě u Lipan vojska bratrstev, patřil k vlivným vyjednavacům podmínek přijetí císaře Zikmunda na český trůn. Poté, co se Zikmund stal vskutku českým králem, získal Diviš Bořek listiny, které mu, podobně jako mnoha jiným šlechticům, pojišťovaly formou zástavy uzurpace církevního majetku během války. V zájmu císaře bojoval ještě v roce 1436 a 1437 proti královéhradeckým, kteří se vzpírali uznat císaře Zikmunda za svého pána. Když se ale během roku 1437 stále zřetelněji ukazovalo, že Zikmund nehodlá sliby učiněné kališníkům dost důrazně prosadit, začal se Diviš Bořek stavět do čela opozice, která hrozila znovu povstáním. Zikmund koncem r. 1437 ale na cestě z Čech zemřel, v lednu 1438 skončil svou životní pouť i Diviš Bořek z Miletínka.

Dědictví Diviše Bořka z Miletínka

Po smrti císaře Zikmunda začíná složité období sporů o uznání nástupnictví Zikmundova zetě Albrechta Habsburského a po jeho smrti (1439) Albrechtova syna Ladislava Pohrobka. Šlechta se formuje do různých jednot, známých jako landfrýdy, organizované většinou na principu krajů. Záhy mezi nimi získaly velký vliv landfrýdy krajů chrudimského, čáslavského, hradeckého a kouřimského, v jejichž čele se posléze prosadil talentovaný Jiří z Poděbrad. Za nezletilého Ladislava Pohrobka se stal zemským správcem a po Ladislavově nečekané smrti dosáhl roku 1458 až na královskou korunu.

Na Pardubicích a Kunětickohorském panství, někdejším majetku opatovického a sezemického kláštera hospodařili v té době dědici Diviše Bořka z Miletínka. Divišův bratr Jetřich spravoval až do dospělosti sirotků po Divišovi kunětickohorské panství. Druhý Divišův bratr Vaněk spravoval Pardubice. Po Vaňkově smrti přešla správa Pardubic na Vaňkova syna Jiříka. Synové Diviše Bořka hospodařili po dosažení dospělosti na Kunětické hoře. Vynikli z nich ve veřejném dění potom hlavně Soběslav z Miletínka. Ostatně i Divišovi bratři Jetřich a Vaněk patřili za svého života k vlivným osobnostem té doby. Většinou působili jako čelní předáci landfrýdů hradeckého a chrudimského kraje; všichni stáli pevně na straně Jiřího z Poděbrad.

Soběslav z Miletínka r. 1460 kunětickohorské panství nebezpečně zadlužil a když naneštěstí zanedlouho a náhle r. 1463 zemřel a zemřel i jeho bratr Jan, využil král Jiří z Poděbrad příležitost a převedl r. 1465 kunětickohorské zástavní panství z majetku nezletilých Soběslavových potomků na své syny Hynka, Viktorina a Jindřicha, knížata minsterberská, a Bočka z Poděbrad. Synové krále Jiřího se později o rodové dědictví rozdělili a kunětickohorské panství přešlo na díl Jindřicha Minsterberského. To se mezitím rozhořela válka mezi králem Jiřím a uherským králem Matyášem Korvínem. Když Jiří z Poděbrad zemřel (1471), nastoupila na český trůn dynastie Jagellonců. Po vleklých bojích nakonec Vladislav Jagellonský uzavřel s uherským králem mír, ale přesto se válčilo ještě ve

Slezsku. Tam se do bojů nešťastně zapletl i Jindřich Minsterberský a ve finanční tísní zadlužil kunětickohorské panství tak, že mu tu k r.1490 fakticky nepatřilo skoro nic.

Na Pardubicích hospodařil syn Vaňka z Miletínka Jiřík, zvaný Pardubský. I on se angažoval na straně krále Jiřího Poděbradského. Časem však také upadl do dluhů a nevěda kudy kam, dopustil se určitého podvodu, za který mu v r.1490 dokonce hrozilo, že bude vydán katu. Tehdy se však na scéně objevil moravský velmož, pan Vilém z Pernštejna. Vyjednával totiž tenkrát s Jindřichem Minsterberským o koupi zadluženého kunětickohorského panství a sousední Pardubice se mu k dobře hodily k záměru vybudovat ve zdejších kraji prosperující velkostatek s novou rodovou rezidencí. Nešťastnému Jiříkovi Pardubskému proto z problémů pomohl a Pardubice r. 1491 od něj výhodně koupil také.

Pernštejnské Pardubice

Od r.1490, jak řečeno, začal v okolí Pardubic budovat novou rodovou doménu Vilém z Pernštejna (1438 - 1521) z moravského panského rodu, zbohatlý ve službách uherského krále Matyáše Korvína.

O původu Pernštejnů a jejich erbu - černé zubří hlavě s kruhem v nozdrách na stříbrném (později i zlatém) štítu se dochovala pověst, kterou Pernštejnové prezentovali v podobě kamenných reliéfu na dominantních stavbách několika svých sídel. V Pardubicích ji nalezneme dokonce na třech místech. Vypráví se podle jedné z dochovaných verzí pověsti, že prý kdysi v lesích na Moravě žil chudý uhlíř Vojtěch, kterému v prosté chýši někdo začal krást potravu. Jednou si Vojtěch počíhal na zloděje a s překvapením zjistil, že je to divoký zubr. Zvíře v rozhorlení popadl za rohy, ale nevěděl, co si s ním má dál počít. Až prý ptáček na stromě, sýkorka, pokřikovala „... lejčí, lejčí, lejčí...“ Vojtěch pochopil a odmotal lýko, které měl omotáno kolem nohou jako svou obuv, upletl z něho houžev a prostrčil ji zubrovi nozdrami. Takto zkrocené zvíře odvedl na knížecí hrad, kde mu před užaslymi diváky usekl sekerou jedinou ranou hlavu, za kteréžto udatenství dostal do znaku černou zubří hlavu s kruhem v nozdrách a lesy, kde dříve páčil uhlí, aby si tam postavil hrad.

Vilém z Pernštejna ve svých rukou soustředil v letech 1475 - 1521 ohromný pozemkový majetek, rozkládající se v jižních a východních Čechách a hlavně na jižní a střední Moravě. Na většině svých panství budoval ekonomicky tehdy výnosné soustavy rybníků. Na Pardubicích se mu to podařilo rozvinout natolik, že se toto panství stalo jednou z tehdy největších rybníkářských produkčních oblastí země.

Po r.1491 přenesl Vilém z Pernštejna hlavní rodové sídlo z Moravy do Pardubic. Vzhledem k Vilému mocensko-politickému významu, jakožto nejvyššího hofmistra Království českého i jako nejbohatšího českého a moravského feudála, se jeho pardubická rezidence stala významným společenským centrem jagellonských Čech. Jak vypadal pardubický hrad před razantní pernštejnskou přestavbou není dostatečně známo. Dnešní sklepy severního křídla a hlavní zámecké věže (tzv. hlásky) tvořily původní přízemí. Po přestavbě, podniknuté nějaký čas po husitských válkách, hájily hrad okrouhlé věžice v nárožích, z nichž se dvě částečně dochovaly, zbylé dvě známe v půdoryse z archeologických výkopů. Tento obranný systém zanikl za Pernštejnů, snad na samém počátku 16.století výstavbou mohutných zemních valů s nárožními bastiony, na nichž bylo možné umístit dělostřelectvo. Valy dosahují až do výše prvního patra zámku. Z vnější strany val chránila hradba se střílnami pro ruční palné zbraně. Před hradbou se rozprostíral široký příkop, který se dal v případě nebezpečí díky důmyslným vodním stavbám kolem města rychle naplnit vodou. V Pardubicích se tak dochoval příklad vrcholné opevňovací techniky pozdní gotiky. Původní areál hradu byl zároveň přestavěn na reprezentativní zámecký palác. Takto dochované spojení nedobytné pevnosti s pohodlnou aristokratickou rezidencí je v tomto rozsahu v našich zemích unikátní.

Přestavbu panského sídla provázely rozsáhlé stavební úpravy ve městě. Dobře opevněné město se jako celek stalo předsunutou obrannou linií panského sídla a zároveň představovalo svou výstavností reprezentativní vizitku rezidence pánů z Pernštejna. Přes město vedl jediný přístup k zámku. Na hlavní širokou ulici z náměstí k zámku přilehá hradební zeď, kterou se vejde do trojúhelníkového barbakánu, tzv. "Přihrádku". Toto malebné zákoutí tvořilo kromě své obranné funkce i vnější hospodářské zázemí zámku. Až po průjezdu druhou branou, chráněnou čtyřhrannou obrannou věží, se naskýtá působivý pohled na celý zámecký areál. Jediný přístup k zámku tvořil původně dlouhý dřevěný most. Po veliké povodni z r. 1804 jej nahradil hliněný val z naplavenin, uprostřed s kamenným mostem a dvěma sochami světců nad zavodňovací stružkou zámeckého příkopu.

Vilém z Pernštejna dal svou rezidenci vystavět ve stylu pozdní gotiky. Zámek dostal podobu uzavřeného jednopatrového čtyřkřídlého komplexu s vnitřním nádvořím. Z pozdně gotické stavební fáze, na níž se zřejmě v několika etapách podílelo více stavitelů a kameníků, se na zámku dochovaly cenné architektonické prvky. Duch renesance vnesli do zámeckých komnat až Vilémovi synové Vojtěch (+1534) a Jan (+1548). Zámek v průběhu dvacátých až čtyřicátých let 16.století nejen vyrostl o jedno patro, ale získal i cennou výzdobu interiérů, dodnes zčásti zachovanou. Nalézáme zde nejstarší doložený případ velkoplošných renesančních nástěnných maleb v Čechách (okolo r. 1530). Bohatě malované sály doplňovaly i zdobné kazetové stropy, z nichž dva se dochovaly v původní podobě. V první polovině čtyřicátých let 16.století byla zřejmě dokončena první renesanční fáze přestavby zámku. Svědčí o tom datum na hlavním zámeckém portálu: vytvořen byl roku 1529, některé díly 1538, osazen 1541. Portál představuje umělecky jednu z nejcenějších součástí zámecké architektury. Rok 1543 datuje dokončení kamenného mostu, spojujícího zámeckou budovu s vnějším nádvořím. Z tohoto roku nebo jemu blízkého data zřejmě pochází také rozměrná malba v tzv.mázhausu „Zákon a Milost“, demonstrující svým obsahem nábožensko-politickou orientaci Jana z Pernštejna, tehdy vůdčího představitele českých novoutrakvistů.

První polovina 16.století představovala pro pardubický zámek období jeho největšího rozkvětu. Jakožto sídlo dvora předních českých magnátů, zemských úředníků a později i královských dvořanů se stával pravidelným místem společenských a politických akcí, dvorských zábav a radovánek.

Pernštejnové, jak již bylo řečeno, zásadně ovlivnili i vzhled samotného města. Pardubice, které byly ještě koncem 15. stol. nevýznamným zemědělským městečkem, začal Vilém z Pernštejna ihned přetvářet podle své představy. Získal pro ně status města (do r.1506) a sám vypracoval městské zřízení (1512). Nákladná pozdně gotická přestavba města, dokončená po velkém požáru Pardubic r.1507, dala již v první třetině 16.stol. vzniknout přísloví "skví se jako Pardubice".

Pro pozdně gotické Pardubice je typické použití pískovcových ostění a malířské výzdoby domovních štítů, dodnes částečně dochovaných (nejlépe na domě čp.II v Pernštejnské ulici). Tehdy byly přestavěny i oba městské kostely: farní kostel Zvěstování panny Marie a kostel sv.Bartoloměje, vystavěný počátkem 16.století (zřejmě poblíž staršího zaniklého chrámu) v nové úrovni terénu, který Vilém z Pernštejna navýšil a urovnal. Městský hřbitov byl přesunut západně od města k nově zřízenému kostelu sv.Jana Křtitele (před r.1510). Při Bartolomějském kostele založil Vilém z Pernštejna před rokem 1514 i klášter řádu minoritu, který měl pečovat o rodovou hrobku, umístěnou v presbyteriu kostela. Cenný renesanční portál kostela sv.Bartoloměje je datován rokem 1519.

Do počátku 16. stol. bylo dobudováno městské opevnění, z něhož se dnes dochovala jen torza. Na jižní a západní straně chránil město široký vodní příkop, na jehož místě vede dnešní hlavní komunikace na Jahnově třídě, nám. Republiky a Sukové třídě. Na východní straně město krylo řečiště Chrudimky a na severu zámek. Důležitou stavbou pro život Pardubic 16.století se stala tzv. Halda, umělý vodní kanál, přivádějící do města vodu od východu z řeky Loučné. Chrudimku tento kanál překračoval pomocí akvaduktu a vléval se do tzv. městské struhy. Její voda zásobovala městské pivovary a sloužila k pohonu řady technických zařízení (mlýny, sladovna, brusírny, hamr, soukenická valcha aj.). Pozůstatky tohoto vodního díla se dochovaly na nábřeží za radnicí a podél kostela sv.Bartoloměje.

Po dalším požáru r. 1538 získalo město díky podpoře Vilémova syna Jana z Pernštejna renesanční výzdobu v podobě plastických renesančních ostění a portálů z červené pálené hlíny (tzv. terakoty) a obloučkových štítů domů, zvýšených o druhé patro. Tehdy vznikla přestavbou starší věže i dnešní dominanta města - Zelená brána. Po požáru byl výrazně rozšířen i kostel sv.Bartoloměje, který sloužil od roku 1532 jako farní (minoritský klášter byl tehdy přemístěn ke kostelu Zvěstování P.Marie).

Pardubice královským komorním městem

Pardubice se v průběhu první poloviny 16. století staly ekonomickým a kulturním centrem rozlehlého panství, které po finanční krizi pernějšského rodu (1560) získal arcikníže Maxmilián Habsburský. Královským komorním městem zůstaly Pardubice až do moderní doby.

Dřívější vrchnost nahradili v Pardubicích úředníci velkostatku, jmenovaní českým oddělením dvorské komory. Zvýšila se tak praktická nezávislost pardubické městské rady na vrchnosti a stoupl také sebevědomí měšťanů. Jeho projevem byl například zákaz prodeje nemovitostí v Pardubicích osobám rytířského stavu, vyjma úředníkům velkostatku, na němž se městská rada usnesla roku 1581. Měšťané se tak bránili úniku poplatníků různých platů, které šlechtici, zakoupení ve městě, odmítali často platit. Díky tomu, že byly Pardubice královským komorním majetkem, zesílil ve městě zvláště od přelomu 16. a 17. stol. rekatolizační tlak. Urputný boj o obsazení místa zdejšího děkana katolickým nebo protestantským knězem vedli zdejší měšťané s pražským arcibiskupem se střídavými úspěchy až do vypuknutí stavovského povstání r. 1618.

Po roce 1560 se stal pardubický zámek oblíbeným místem pobytu císaře a jeho dvora. Ze všech tehdejších "venkovských" panovnických sídel byl nejměstavnějším, skýtajícím jak dostatečné pohodlí, tak mnoho příležitostí k zábavě (blízké lesy, bohaté na zvěř, kladubský hřebčín aj.). Z toho důvodu přikročila královská dvorská komora k dalším úpravám objektu. Stavební práce v letech 1574-1579 řídil dvorní stavitel Oldřich Aostali de Sala. Výsledkem stavební činnosti z poslední čtvrtiny 16.století bylo kromě drobnějších úprav objektu zámku především vytvoření neobyčejně rozměrného reprezentačního sálu ve druhém patře severního křídla, stavba nového hlavního schodiště, pohodlně zpřístupňujícího vyšší podlaží, ozdobení zámecké fasády sgrafitem a stavba renesančních štítů. Tehdejší podobu zámku a města dokládá kresba Jana Willenberka z roku 1602. Město samotné se po roce 1560 žádné koncepční změny nedočkal. Tu přinesla až obnova života po válečných událostech třicetileté války.

Třicetiletá válka

Většina protestantských obyvatel Pardubic se ztotožnila se stavovským povstáním, které propuklo defenestrací místodržících na pražském hradě 23. května r. 1618 a bylo počátkem mezinárodního konfliktu dosud nevídaných rozměrů. Kontinentální válka trvala třicet let a přinesla nezměrné útrapy na všech stranách.

Pardubičtí hned na počátku povstání vyhnali nenáviděného katolického děkana a někteří z nich se angažovali i ve stavovském vojsku. Většina obyvatel však záhy začala pociťovat břímě války v podobě

zvýšených požadavků na odvod daní a různých mimořádných dávek a povinností. Byl to však jen slabý záblesk toho, co mělo přijít po porážce stavů v bitvě na Bílé hoře 8. XI. 1620. Neustálé průtahy vojsk, jejich zimní "kvartýrování", a tzv. "mustrování" (výcvik nováčků a formování verbovaných jednotek) bylo provázeno bezuzdným řádním vojáky a doslova nepopsatelným utrpením bezbranných obyvatel měst a vesnic. K tomu nutno přičíst neustále se zvyšující zatížení mimořádnými kontribucemi (daněmi) peněžními i naturálními.

Do Pardubic se vrátil katolický děkan a do kláštera minorita, vyměněn byl panský hejtman a další úředníci. Zesílil rekatolizační tlak. V roce 1625 přinutil panský hejtman všechny měšťany pod pohrůzkou zákazu várky piva a výkonu řemesel pro nekatolíky, že přistoupili, byť formálně, ke katolické víře. O rok později se uskutečnila rovněž násilím rekatolizace ve všech vesnicích pardubického panství.

Těžké chvíle prožívali Pardubčané například roku 1631, kdy se za vpádu Sasů do Čech formovala na Pardubicku mohutná císařská armáda pod velením Albrechta z Valdštejna. Nejtěžší období ve zbládnělé zemi mělo ale přijít v posledním desetiletí třicetileté války. Od roku 1639 pronikali do Čech Švédové a jejich vojsko již toho roku zahrozilo i Pardubicům. Nebezpečí švédského útoku pocítili měšťané znovu v roce 1643. Jelikož Pardubice měly důležitou strategickou polohu a byly jedním ze skladišť proviantu, jevílo se jako důležitý úkol modernizovat a doplnit městské opevnění. Aby se nepřítel při útoku na město nemohl ukrývat za domy na předměstích, nechal je velitel císařské posádky zapálit a demolovat. Stavební hmota se potom využívala k opevňovacím pracím. Měšťané žili pod velkým tlakem vojenské posádky. Na úpravách pardubické pevnosti se museli podílet obyvatelé celého Chrudimského kraje - dělníky sem vysílala např. i vzdálená Polička.

Osudová chvíle přišla v říjnu 1645. Švédský generál Torstenson operoval toho roku v Rakousku a na jižní Moravě. Když musel ukončit dlouhé obléhání Brna a vrátit se s vojskem rychle do Německa, chtěl se pokusit dobýt útokem některá vhodná místa, která by mu usnadnila budoucí návrat do českých zemí. Dne 25. října podnikl Torstenson na svém pochodu z Moravy mohutný útok na Pardubice. Dělostřelecká palba způsobila požár a město z větší části vyhořelo. Jeho obránci však vytrvali a Švédové museli s nepořízenou odtáhnout. Cestou k Hradci Králové potom bez větších obtíží vypálili hrad na Kunětické hoře.

Nebezpečí nepřátelských oddílů prožívali zdejší měšťané do posledních chvil před uzavřením vestfálského míru v r. 1648, ale i potom, než Švédové definitivně opustili zemi (1650). Stav země byl po válce zoufalý. Na pardubickém panství byla asi pětina selských gruntů vypálená a opuštěná (vesměs větší selské statky). V Pardubicích zmizela předměstí. Jejich obyvatelé odešli nebo se tisnili jako podruzi ve zdevastovaných a přeplněných domech ve městě. Obydleny byly například i městské brány.

Po třicetileté válce, nevolnictví

Obnova hospodářského života trvala po třicetileté válce velmi dlouho. Situaci značně zhoršovalo prosazení nevolnického systému: výrazné zatížení poddaných robotními povinnostmi, omezení svobody pohybu a připoutání poddaných k vrchnosti. To mělo jisté opodstatnění v situaci bezprostředně po válce, kdy se projevoval katastrofální nedostatek pracovních sil, velké plochy neobdělávané půdy a snaha obnovit nebo eventuelně rozšířit zisk z režijního hospodaření velkostatku. Dlouhodobě to však představovalo hospodářsky neefektivní systém, který značnou měrou přispíval k celkové zaostalosti rakouského mocnářství, jak se to projevilo v polovině 18. stol. Spolu s nevolnickým systémem tu negativně působilo prosazení zásady jediného v zemi povoleného katolického vyznání, především ale stále rostoucí požadavky státu na berní zatížení obyvatelstva. Zvyšující se potřeba státních daní zapříčiňovala velmocenská politika Habsburků, četné válečné konflikty, jichž se účastnili.

V Pardubicích se po třicetileté válce dříve poměrně rozlehlá předměstí probouzela k životu téměř celé století. I ve městě musela ještě na konci 17. stol. napomínat městská rada některé měšťany, aby přikročili k obnově domů vyhořelých za švédského vpádu r. 1645. Ostatní domy byly sice opraveny, ale vzhledem k nedostatku finančních prostředků jen výjimečně dostávaly honosnější výzdobu barokního stylu. K výraznějším úpravám došlo vesměs až po polovině 18. stol.

Správa velkostatku se snažila zvýšit příjmy zakládáním řady nových podniků. [V roce 1650 začal pracovat na zámku pivovar](#). Na severní straně zámeckého příkopu poháněla vodní kola od r. 1663 papírnu a koželužnu, posléze i tříselnu. Kvůli těmto podnikům zůstal zámecký příkop napuštěn vodou a to činilo značné škody domům v Kostelní ulici, změny ve vodním režimu škodily i místním mlynářům a dalším řemeslníkům. Značně trpěly zámecké hradby i budova děkanství. Snaha zbavit se těchto vrchnostenských výrobních podniků dlouho vycházela naplano. Teprve v roce 1723 se papírna a koželužna přestěhovala do Semína (odtud potom po letech do Opatovic n.L., kde pře pol. 19. stol. zanikla). Mezi pokusy o zvýšení prosperity panství zaznamenejme ještě např. návrh z r. 1660, v němž se doporučovalo splavnění Labe od Pardubic až do Hamburku, nebo založení lososnice na splavu u Opatovic n.L.

V roce 1680 poctil Pardubice svou návštěvou císař Leopold I. Zastavil se tu na několik dní cestou z Prahy, odkud do Vídně ujížděl před morovou epidemií (epidemie se tenkrát díky důsledným bezpečnostním opatřením samotných Pardubic téměř nedotkla). 28. června císař podepsal na pardubickém zámku robotní patent, jehož vydání bylo reakcí na velké nevolnické povstání. Byla to jedna ze sporadických návštěv panovníka. Ti do Pardubic po polovině 19. stol. zavítali již jen výjimečně. Zámek stále více sloužil komerčním zájmům správy velkostatku. [Poslední větší stavební úpravy tu prováděl v letech 1723-1726 F.M. Kaňka](#) (zvl. úprava sálu v přízemí a dnes již nedochovaná úprava I. patra severního křídla).

Město opravovalo po třicetileté válce brány a věže, zvonice a štedrost úředníků panství i některých měšťanů se začala projevat v nové výzdobě interiéru kostelů, zvláště farního kostela sv. Bartoloměje. Na náměstí byl postaven v roce 1698 sloup se sochou P. Marie od neznámého mistra. Postupně většina měšťanských rodin přilnula neformálně ke katolictví. Prohlubující se náboženské citění dostalo svůj výraz v odkazu zámožného pardubického kupce Jakuba Štrosse, z jehož finanční podpory byl v roce 1710 postaven za městem na předměstí na Vystrkově (dnes U kostelíčka) poutní kostel Sedmibolestné P. Marie. Ve druhém desetiletí 18. stol. vznikly na jižní straně „Kostelíčka“ ambity. Areál obklopila barokní zeď s dynamickým půdorysem. Před vchodem jsou dvě sochy (sv. Jan Nepomucký a sv. Augustin) patrně od J.F.Pacáka z doby kolem r.1740. Výzdobu průčelí a v nikách interiéru provedl J.A.Devoty. Hlavní oltář je dílem místního umělce Jakuba Teplého. Z odkazu J.Štrosse a dalších mecenášů se pořizovala výbava i ostatních kostelů. Kostel sv. Bartoloměje např. získal před polovinou 18. stol. sochařskou výzdobu od J.F.Pacáka - boční oltáře zdoby kolem roku 1730 a sochy na kazatelně, kterou později (kolem r. 1770) upravil Jakub Teplý. Hodnotné sousoší Kalvárie v přistavěné kapli vytvořil před rokem 1737 I. Rohrbach.

V roce 1728 byla ve městě zřízena latinská čtyřtřídní škola. Dvě vyšší třídy si město vymohlo r.1738. Výuku zajišťovali zdejší minorité.

Téměř po stu letech se Pardubic dotkl závan válečného nebezpečí. Na počátku panování Marie Terezie vypukla válka o rakouské dědictví. Pardubice obsadili v prosinci 1741 Prusové a město okupovali až do července 1742. Podruhé Prusové obsadili město roku 1744. Pardubice byly tenkrát svědkem prusko-rakouských šarvátek. Při druhé byli Prusové donuceni město opustit, ale způsobili mu předtím velké škody.

Ve válce o rakouské dědictví a poté i válce sedmileté, v nichž Marie Terezie přišla ve prospěch Pruska o Kladsko a větší část Slezska, se ukázal opět strategický význam Pardubic. Začal se znovu upravovat fortifikační systém kolem města, při čemž došlo opět k dalším sanacím předměstských usedlostí. Podobu zamýšlených fortifikací ukazují první dochované plány z této doby. Stavba se však nerealizovala v zamýšleném rozsahu. Naopak, po vybudování pevností Josefov a zvláště Hradce Králové ztratily Pardubice po této stránce svůj význam a na místě městských hradeb vyrostly v r.1776 objekty jezdeckých kasáren (stáje), obepínající město od kostela sv. Bartoloměje až podél Jahnovy třídy. Město se stalo místem silné jezdecké posádky ovlivňující výrazně život Pardubic.

V okolních hřebčínách se začali hojně chovat pro armádu koně (např. Nemošice, Mnětice).

Vynález ruchadla bratranců Veverkových

Rostoucí zatížení obyvatelstva státními daněmi a robotní povinnosti poddaných vůči vrchnostem postupně dosahovaly neúnosnou míru a začaly se hledat cesty zlepšení postavení poddaných (a tím jejich schopnosti dostát povinnostem vůči státu) cestou státních reforem. Nevolnickým systémem otrásla i povstání poddaných. Jedno z největších propuklo v r. 1775, krátce po několikaleté neúrodě, jež vyvolala v zemi hladomor a zhoubné epidemie.

Ve snaze získat další zdroje potravin, začalo se šířit pěstování brambor. Prosazovaly se postupně také nové metody hospodaření (zpočátku hlavně na velkostatecích). Spočívaly v rozšiřování pěstování technických plodin, jak onapř. len a konopí.

V této souvislosti je zajímavé, že i Pardubicko se stalo načas oblastí s rozsáhlou plátenickou výrobou a koncem 18.stol. tu působily manufaktury založené na faktorském systému (např.Choltice); sklad textilní manufaktury byl tehdy také na pardubickém zámku). Dalším oborem změn v zemědělství bylo zkvalitňování živočišné výroby, hlavně chovu hovězího dobytka. Jeho ustájení (s čímž byl spojen i cenný zdroj kvalitního hnoje) předpokládalo ale intenzivní pícninářství. To souviselo s rozšiřováním pěstování jetelovin. Brambory, technické plodiny a pícniny ale vyžadují kvalitnější hlubokou orbu, kterou dosáhnout v požadovaném větším rozsahu znamenalo při užívání stávajících nástrojů značnou námahu. Do řetězce pokusů a hledání, jak tento technický problém vyřešit, zapadá vynález ruchadla bratraci Veverkovými z Rybitví u Pardubic (rolníkem Františkem a kovářem Václavem) roku 1827. Pro snadnost zhotovení nového oradla a zachování tradičních návyků orby, měl tento vynález velký ohlas u vesnických hospodářů. Později bylo ruchadlo vytlačeno továrně vyráběnými pluhy. Ty pak převzaly některé upravené konstrukční prvky radlice ruchadla bratraci Veverkových. Ruchadlo bratraci Veverkových mělo však i jiný ohlas. Bývalý úředník z choltického panství Kainz, hlásící se k německé národnosti, totiž v roce 1837 vystavoval na pražské hospodářské výstavě jako svou konstrukci "Kainzplug" - oradlo, které prý bylo totožné s konstrukcí ruchadla bratraci Veverkových. Obhajoba českosti vynálezu ruchadla se potom stala námětem pro národní a posléze politické hnutí na dlouhá desetiletí potom.

V Pardubicích postavili v roce 1883 na exponovaném místě (na rozcestí silnic na Chrudim a na Prahu, před synagogou) pomník od J.Strachovského. Jeho odhalení bylo tenkrát velkou národní manifestací, na níž pronesl slavnostní řeč F.L. Rieger.

Raabizace na Pardubicku

Snaze po rozšiřování orné půdy padly na Pardubicku v poslední čtvrtině 18. stol. za obět četné rybníky. Rybníkářství již nebylo natolik výnosným odvětvím, jako kdysi. Vysoušení rybníků na Pardubicku mělo i jiný důvod.

Při hledání cest, jak zlepšit postavení poddaných, podpořila posléze Marie Terezie projekt dvorního rady F.A.Raaba. Ten navrhl rušení nebo redukci poplužních dvorů aj. vrchnostenských hospodářství s tím, že by půda byla předána za stálý plat poddaným. Ti měli být zainteresováni do efektivnějšího hospodaření "na svém", hlavně se měl zvýšit počet poplatníků. Nepotřebnými by se staly roboty a za peníze si měly vrchnosti najímat pracovní sílu. Projekt narazil na odpor větší části pozemkové šlechty, ověřovat se přesto začal v 70. letech 18. stol. mj. na státních komorních statcích. Takovým tedy bylo i pardubické panství. Na místě rušených poplužních dvorů a vysoušených rybníků tak po roce 1776 vzniklo na Pardubicku na 36 nových vesnic. Jedna z nich - Ráby, byla založena na místě pozemků zrušeného Podhůreckého dvora, tedy dvora pod Kunětickou horou, a dostala jméno podle autora projektu. Obyvatelé řady nově založených vesnic byli Němci ze Slezska a po několik generací tu vytvořili ostrůvky německého etnika. V samotných Pardubicích tehdy vznikla osada Famílie na místě rybníka Studánka (dnes název jedné čtvrti Pardubic) nebo Spojil (rovněž na místě stejnojmenného rybníka). Raabův systém nedošel plného uplatnění. Po několika změnách provedených Raabovými nástupci završil nakonec proces reforem poddanských poměrů císař Josef II. r. 1781 vydáním patentu o zrušení nevolnictví. Téhož roku vydal i toleranční patent, zrovnoprávňující v zemi i nekatolická náboženství. Oba akty výrazně přispěly k odbourání mantinelů hospodářské prosperity mocnářství.

Pardubice na sklonku 18. a začátku 19. století

Státní reformy osvětského absolutismu Marie Terezie (1740 - 1780) a Josefa II. (1780 - 1790) se dotýkaly nejméně stránky života obyvatel Pardubic. Několikerými reorganizacemi prošla městská samospráva. Měnil se počet konšelů a při prosazování principu profesionalizace městského správního aparátu, vznikla posléze funkce magistrátního purkmistra (od r. 1790), který jako kvalifikovaný úředník stál v čele města. Tento systém vytrval až do roku 1850, kdy se formovala obecní samospráva, jak ji v zásadě známe dodnes. V onom procesu kompetenčních změn městské správy přišly Pardubice mj. o právo hrdelního soudu (naposledy uplatněno r.1761). Roku 1777 zaniklo latinské gymnázium a místo něj byla zřízena jen tzv. hlavní škola. Roku 1786 byl dokonce zrušen minoritský klášter. Prostory zámku, který stále více sloužil komerčním zájmům velkostatku, se upravovaly na byty pro vysloužilé vojenské hodnostáře.

V souvislosti s rušením klášterů, k nimž přistoupil Josef II., si připomeňme, že pardubičtí radní koupili v r. 1787 v dražbě z majetku sedleckého kláštera obraz umučení sv. Bartoloměje od M.L. Willmanna z let 1692 až 1693, který dodnes zdobí hlavní oltář kostela sv. Bartoloměje.

Po polovině 18. stol. se konšelé rozhodli zřídit nový a důstojný stánek pro svůj úřad. Uprostřed severní fronty náměstí koupili dům (čp.I), který přestavěli (r.1760) a jeho fasáda dostala před koncem století bohatou reliéfní výzdobu. To již také docházelo k přestavbám průčelí městských domů. Z nich vyniká především dům čp.50 U Jonáše, nazvaný podle reliéfu s biblickým výjevem Jonáše polykaného velrybou. V horní části ve štítu jsou svěťci Petr a Florián. Reliéf vznikl po roce 1797 a je připisován Jakubu Teplému. Zajímavá je rovněž fasáda na domě čp.3 se sv. Václavem z konce 18. stol. Většina štítů a úprav městských domů vznikla rovněž od konce 18. do poloviny 19. století.

V té době se již uprostřed náměstí rozprostírala kolem sloupu se sochou P. Marie (z r. 1695) bohatá balustráda, kterou r. 1777 dokončil Jakub Teplý. Zdobí ji galerie světců, zemské erby a městský znak.

Pardubice zůstávaly městem řemeslníků, obchodníků a zemědělců. Dění ve městě pak ovlivňovala silná jezdecká posádka. V roce 1841 vznikla parforsní společnost, která pravidelně (až do r.1913) pořádala na podzim hony, které se časem staly velmi populární.

Rozvoj dopravy a počátky železnice

Jedním z faktorů, provázejících proces vzniku novodobého města, se stala výstavba nových silnic. V letech 1818 až 1823 se nejprve stavěla státní silnice vedoucí z Vysokého Mýta přes Holice na Hradec Králové. V té době získaly Pardubice silniční spojení s Chrudimí a na sever do Opatovic n.L. Z Hradce Králové se stavěla státní silnice na Opatovice n.L., Bohdaneč, Přelouč a do Kutné Hory (dokončena r. 1836). Silniční spojení z Pardubic do Přelouče se realizovalo r. 1839. Poté vznikala poměrně hustá síť místních komunikací. Základní silniční síť, vybudovaná na Pardubicku v letech 1818 -1846, spojila město s důležitými centry v celozemském i regionálním měřítku. V samotných Pardubicích musela ustoupit nárokům modernějších formanských povozů jedna ze dvou městských bran - Bílá brána. Roku 1840 byla zbourána, aby mohly vozy bez komplikací vjet na náměstí. Podobný osud hrozil později i Zelené bráně.

Skutečným mezníkem v novověké historii Pardubic byl příjezd slavnostního vlaku 20. srpna 1845 při otevření železniční tratě Olomouc - Praha. Zpracováním stavebních projektů na úseku Česká Třebová - Pardubice a řízením stavby na úseku z Pardubic do Prahy byl pověřen mladý a nadaný [ing. Jan Perner](#), jehož rodiče žili v Pardubicích. Otec tu měl mlýn „Valcha". Dne 9. září se vracel Perner vlakem z Moravy do Pardubic. Po výjezdu z choceňského tunelu sestoupil na poslední schůdek vagónu, když si prohlížel dokončovací práce na trati, ohlédl se zpět a v té chvíli osudově narazil hlavou na sloup vrat u vjezdu do nádraží. Těžce zraněný dojel do Pardubic a druhý den vydechl naposled.

[Železnice zásadním způsobem ovlivnila budoucí vývoj Pardubic. Nejenže podnítila růst průmyslu, ale působila i na užší napojení společenského dění Pardubic s Prahou a ostatními městskými centry.](#)

Pardubice v letech 1845 až 1866

Před polovinou 19. stol. do Pardubic pronikají vlastenecké myšlenky, které zde šířil především pražský vlastenec a od r. 1843 [pardubický lékař J.B.Pichl](#) a jeho manželka [básnička Marie Čacká](#). České smýšlení i revoluční ladění části měšťanstva se projevilo na počátku března 1848. V onom revolučním hnutí byla ustavena i pardubická národní garda. Po vyhlášení konstituce občané vypověděli poslušnost městskému magistrátu a sesadily purkmistra. Pichl vydal první číslo novin Hlasatele svobody a lidu práva. Poté, co však v Praze vypukla revoluce, zvítězila loajalita většiny zdejšího měšťanstva a národní garda nejen neodjela bojovat do Prahy, ale zrazovala ostatní od takového počínání. Pichl byl nucen z města odejít, vlastenecké myšlenky se však pozvolna šířily dál. Cesta ústavních změn, budování samosprávy a nových principů státní správy, zrušení roboty atd., to byl přes všechna zklamání trvalý odkaz revoluce 1848.

V letech 1850 -1855 se Pardubice staly sídlem nově vzniklého Pardubického kraje (krajské vlády). Byla to epizodická záležitost v době formování ústavního politicko-správního uspořádání monarchie. Ve prospěch Pardubic tehdy zřejmě padla na váhu existence vojenské posádky a snad i konzervatismus představitelů města, který osvědčili v roce 1848.

Město se začalo po polovině 19. století dynamicky rozvíjet. V roce 1843 žilo v Pardubicích čtyři tisíce obyvatel, ale do roku 1869 se jejich počet zdvojnásobil na více jak osm tisíc. Přibýval především počet drobných živnostníků. Pro povznesení tohoto stavu, ale i průmyslu a zemědělského obyvatelstva působil Hospodářský spolek, založený r. 1851. Po počáteční krizi obnovil svou činnost r. 1863. kdy v Pardubicích uspořádala velkou hospodářskou výstavu. Téhož roku vešel do života města i první peněžní ústav - „Spolek záložní čili výpomocná kasa vc.k. městě Pardubicích (občanská záložna)" Rok předtím (1862) vznikla „Měšťanská beseda", roku 1861 zpěvácký spolek Pernštýn, 1864 tělocvičná jednota Sokola (první ve východních Čechách) a roku 1865 dámský zpěvácký spolek Ludmila. Neúspěchem skončila zatím výzva na založení muzea. V roce 1854 v Pardubicích vznikla nejprve dvoutřídní a od r. 1861 čtyřtřídní reálka - instituce, která rovněž ve městě hrála napříště důležitou roli. Řadu výše uvedených aktivit horlivě podporoval (mimo jiných) vlasteneckým duchem prodchnutý [starosta Václav Bubeník](#), [ředitel reálky Jiljí Vratislav Jahn](#) a další.

Pro další vývoj města bylo důležitým momentem, že se z Pardubic začala stavět železnice směrem na Hradec Králové k vojenské pevnosti Josefov a roku 1859 byla prodloužena až do Liberce. Pardubice tenkrát získaly důležité spojení s průmyslových severovýchodem, včetně svatoňovické uhelné pánve i řadou významných východočeských měst.

Rozvoj průmyslu, peněžních ústavů a proměny Pardubic 1866 -1914

Porážka Rakouska ve válce s Pruskem v r. 1866 urychlila přípravu plánů na vybudování železničního spojení východních Čech s jihem. V letech 1870 - 1871 se podařilo v neuvěřitelně krátké době postavit trať z Pardubic přes Chrudim a Hlinsko do Havlíčkova (tehdy Německého) Brodu. Pardubice se staly důležitou železniční křižovatkou a k železniční trati se začaly stahovat průmyslové podniky. Zakladatelé továren těžili z výhodné polohy Pardubic, dostatečných zásob vody v Labi a Chrudimce, z dostatečného rezervoáru poměrně levné pracovní síly v okolí Pardubic a stále ještě cenově dostupných pozemků.

Hned u nádraží vznikly v krátkém sledu lihovar (1867), cukrovar (1869), pivovar (1871), Prokopova strojírna a slévárna (1870). Na jižní straně nádraží vyrostla továrna na mlýnská zařízení Húbner a Opitz (zal. 1866, u nádraží od r. 1875) a vedle ní strojírna Fr. Dvořáka (založena 1898); na východní straně stála parní pila, výroba cementového zboží a zasilatelství firmy Ker-hart a Tachecí (zal. r. 1888). Při chrudimské silnici a vedle tratě vznikla továrna na kávovinové náhražky Jindřicha Francka (1897). Na pozemku u olomoucko pražské dráhy a zároveň u tratě Pardubice Německý Brod a na Liberec začala r. 1889 pracovat rafinerie minerálních olejů firmy David Fanto. V r. 1909 byla na východním konci postavena u tratě mostárna A. Rainbergra (firma založena 1892); na západní a jižní straně nádraží se nacházely vápenné pece A.Kusého a sýpky rolnického družstva s vlečkami, Poláčkova strojírna a další podniky. Od roku 1905 k nim přibyla parní elektrárna pražské firmy Fr. Křížíka, k níž také směřovala vlečková kolej pro přepravu vagónů s uhlím. Roku 1911 převzalo elektrárnu do své správy město a navíc vybuďovalo na Chrudimce proti Winternitzovu mlýnu (rovněž z r. 1911) hydroelektrárnu.

Rozvoj podnikání je spjat s budováním sítě peněžních ústavů. Vedle již zmíněné Občanské záložny, která si vybuďovala svůj reprezentativní stánek na náměstí na přelomu 19. a 20. stol., nejstarším a nadlouho významným peněžním ústavem byla Městská spořitelna, založená r. 1886. Na počátku první světové války začala stavět svůj reprezentační palác vedle Zelené brány. Od roku 1893 působila ve vlastním domě na třídě Míru (čp. 113) filiálka Živnostenské banky. Během prvního desetiletí 20. stol. měly v Pardubicích zastoupení Rakousko - uherská banka, Anglorakouská banka, Vídeňská bankovní jednota. Tuto síť bankovních domů doplňovalo několik menších specializovaných záložen.

Růst hospodářského významu Pardubic, jejich dynamickou urbanizaci i vývoj demografické struktury, provázely stejně dynamické proměny společenského a kulturního života města. Od 70. let 19. stol. přibýly ke

starším spolkům sbor dobrovolných hasičů 1878 a spolek divadelních ochotníků 1872 aj., důležitou roli v životě města tehdy hráli i Musejní spolek (1880). V r. 1897 byla zřízena městská veřejná knihovna a r.1909 postavena budova divadla (architekt A. Balšánek, socha génia na průčelí od B.Kafky, mozaiky "Libušin soud" a "Žízka před Prahou" od F.Urbana). Roku 1910 měly Pardubice první stálé kino.

Každoročních podzimních parforsních honů, konaných v Pardubicích až do roku 1913, se hojně účastnili příslušníci vyšších společenských vrstev tehdejší monarchie. Jejich přítomnost ve městě, byť krátkodobá, ovlivňovala společenský život Pardubic. Na tradici parforsních honů navázal známý dostih [Velká pardubická stepleechase, jehož první ročník se konal r.1874](#). V 70. letech 19. stol. mají kořeny i tradice dalších sportovních odvětví, jakými jsou cyklistika (1889 postavena závodní dráha - druhá v Čechách; dálkovými jízdami po Evropě proslul V.Chomrák), tenis (první turnaj r.1896) a motorismus. [V Pardubicích také r. 1910 jako první Čech vzletl na letadle Ing. Jan Kašpar a již r. 1911 podnikl první dálkový přelet Pardubice - Praha](#). Založil aviatickou školu. Počátky české aviatiky v Pardubicích výrazně ovlivnil Kašparův bratranec, první český letecký konstruktér Evžen Čihák s bratrem Hugo Čihákem.

Život města na přelomu století provázal pokrok v mnoha oblastech. [Roku 1903 byla zřízena okresní nemocnice](#), roku 1905 zahájila provoz Křížíkova elektrárna (od r.1911 ve správě města), v r.1907 vybudován městský vodovod, [od r. 1901 v provozu autobusová doprava do Lázní Bohdaneč \(od r.1908 první státní linka a prodloužena na trase Pardubice - Holice\)](#), [telefonní ústřednu měly Pardubice již v r.1895](#). Velkou společenskou a politickou událostí se značným ohlasem se stalo [v r.1883 odhalení pomníku vynálezců ruchaďla bratranců Veverkových](#), umístěného původně před synagogou (postavena 1879 podle návrhu architekta F.Schmoranze, zbourána po r.1953). Jinou mimořádnou událostí, která zanechala stopy v životě Pardubic, byla [velká hospodářská výstava v r.1903](#). V té době již dotvářela obraz pardubické společnosti poměrně široká paleta politických stran, ve městě vycházelo několik novin.

Konec 19. a poč. 20. stol. se stal obdobím dynamických změn v podobě města i v životě hospodářském, společenském a kulturním. Po éře Pernštejnů to byla druhá nejvýznamnější kapitola v dějinách Pardubic. Do poloviny 80. let 19. stol. dohnaly Pardubice co do počtu obyvatel i domů město Chrudim a do r.1890 i Hradec Králové. V r. 1900 byly Pardubice již největším východočeským městem a zároveň jedním z deseti měst s největším průměrným ročním přírůstkem obyvatel v Čechách. V Pardubicích bylo tehdy nově založeno na tři desítky menších i středně velkých výrobních podniků.

Stavební ruch v tomto období soustředil zájem o rozšíření města do prostoru na jih od železniční trati podél chrudimské silnice, kterou lemovaly dosud pole, luka a vojenské cvičiště. Přirozeným vývojem vznikla menší průmyslová čtvrť i na jih od trati. Na chrudimskou silnici kolmo navazovaly nově vyměřené ulice. Půdorys se postupně prodlužoval jižním směrem k vesnici Jesničánky. Regulace probíhala také na Bílém předměstí za Chrudimkou. Krystalizační jádro zde představovala starší zástavba kolem kostela Sedmibolestné P.Marie. Komunikace se na Bílém předměstí rozvětvily do tří směrů: na Dašice, na Sezemice a přes Pardubičky do Chrudimi. Podél nich a na pravoúhlé osnově ulic, vyměřených mezi jednotlivými silnicemi, se rozvíjela výstavba města. Koncem 19. stol. se šířila směrem na Pardubičky. Uvedenou tendenci naznačilo umístění okresní nemocnice v r.1903 v prostoru nad Vinicí u Pardubiček. Na směru k Sezemicím určovala hranici potencionálního rozmachu města zemská donucovací pracovna (věznice), založená v r.1891. Menší průmyslové podniky, které vznikaly na Bílém předměstí, nedosahovaly významu a úrovně závodů založených na Zeleném předměstí v blízkosti nádraží, vyjma Winternitzova automatického mlýnu (1911).

I když se otevíraly velké stavební možnosti na obou předměstích a na jih od Pardubic, vzrůstal tlak na využití nejcennějších pozemků v centru města. Hlavní překážku představovaly budovy kasáren podél bývalého valu od kostela sv.Bartoloměje do dnešní Jahnovy třídy. Dislokace kasáren do nového prostoru na Palackého třídě na Zeleném předměstí (v místech dnešního obchodního domu Tesco a části Masarykova nám.) se podařila až v r. 1894. Zpomalila se tak zřejmě přestavba starého města, díky níž se uchránilo centrum větším necitlivým zásahům. K dílčím asanačním historické zástavby přesto docházelo. Po roce 1890 vzniklo nové náměstí, nazvané po J.A.Komenském, s budovami škol na místě areálu bývalého minoritského kláštera. [Snaze po modernizaci a reprezentaci města padla v r.1892 za oběť hodnotná architektura staré radnice se sousedními historickými domy](#). Na jejich místě vyrostla mohutná novorenesanční budova radnice (1894 architekt Jan Wejrich). Asanačním zásahům se nevyhnulo ani okolí kostela sv.Bartoloměje. V r. 1883 byly zbořeny renesanční masné krámy. Po stavební úpravě děkanství byl otevřen prostor historického města ze západní strany. Po r. 1895 se hledal nejhodnější způsob zástavby pro urbanisticky citlivý prostor na okraji starého města, který se uvolnil po zboření kasáren. Starší různorodou a živelnou výstavbu na březích starého vodního příkopu nahrazovaly nové reprezentační budovy. Z r. 1898 pochází Krudenzův činžovní a obchodní dům (palác Hybských, čp.56 a 57). Společně se sousedními secesními domy určil západní stranu náměstí, v jehož jižní části bylo v letech [1906-1909 postaveno divadlo \(architekt A.Balšánek\)](#). Před první světovou válkou proniká do zdejší architektury moderna a kubismus. Zasazení nové budovy spořitelny v sousedství Zelené brány patřilo k pozoruhodným výsledkům soudobé architektury a urbanismu před první světovou válkou. Dílo F.Roitha z let 1913 -1917 tak ukázalo možnosti spojení historické a soudobé tvorby.

Pro Pardubice tehdy Labe představovalo stále ještě nepřekonatelnou překážku a tvořilo jejich severní hranici. Město bylo již od svého vzniku spojeno těsněji s Chrudimkou. Až regulace toku obou řek (1909 -1911) dávala městu další možnosti územního rozvoje. Umožnila zrušit vodní příkopy okolo města. Po jejich zasypání a rozvezení zbytků valů v následujících letech se dotvořila definitivní podoba nového tohoto náměstí.

První světová válka

První světová válka dopadla na život obyvatel velmi tvrdě. Rychle narůstal nedostatek potravin a ostatních životních potřeb. Násilné rekvizice, válečné půjčky a represivní zásahy proti projevům odporu, odchod mužů na frontu, vytvářely smutný kolorit doby. Na jihozápadním konci města vznikla na místě vojenského cvičiště v letech 1914-1915 velká vojenská nemocnice (tzv. karanténa) pro 10 tisíc raněných a nemocných. Dlouhé přízemní baráky sloužily po válce k nouzovému bydlení sociálně nejslabších vrstev.

Od roku 1917 narůstaly hladové stávky a demonstrace. Dne 7. června 1918 po přepadení vlaku s potravinami hladovějícími ženami použila maďarská vojenská hlídka zbraně a tři občany zastřelila. Vyhlášení samostatného Československa přivítali občané Pardubic mohutnou demonstrací již v odpoledních hodinách 28. října 1918.

Pardubice v letech 1918 až 1939

Po vzniku Československa se dále zvýraznila úloha Pardubic jako důležitého hospodářského centra. [V r.1922 byla založena továrna Telegrafia](#) podél železniční trati v jihovýchodním sektoru města. V r.1920 vznikla severozápadně od Pardubic továrna na výbušniny [Explosia Semtín](#). Výstavbou závodů Svnthesia na průmyslová hnojiva v r.1928 a Spolku pro chemickou a hutní výrobu v blízkém Rvbitví a Uma (1937) se zde vytvořil velký chemický komplex, který svoji polohou, možnostmi zaměstnání, ale i nepříznivými vlivy na životní prostředí, začal zasahovat významně do dalšího vývoje města. Vedle starší rafinerie minerálních olejů, která tehdy také rozšiřovala svou produkci, se tím zvýraznil podíl chemické výroby na celkové struktuře průmyslu pardubické aglomerace. Tradiční místo zaujímal strojírenství, orientované na potravinářství a zemědělství.

Své postavení si udržovaly další závody železářské a strojírenské výroby. Význam si podržel potravinářský průmysl, z nich zejména pivovar s exportním produktem černého 19[^] Porteru, lihovar, stoupající exportní výroba pardubického perníku a Winternitzův mlýn. V tehdejší skladbě průmyslu východních Čech zaujímal nezanedbatelné místo i polygrafie. S hospodářským rozvojem Pardubic souvisela také existence 11 peněžních ústavů, z toho 6 bankovních poboček. Na náměstí před Zelenou bránou vyrostla samostatná budova Anglobanky (dnes Komerční banka). Růst spotřeby elektrické energie si vyžádal rozšíření městské elektrárny a od r.1924 propojení elektrické soustavy se sousedním Hradcem Králové. Součástí rodící se regionální elektrické soustavy se stala řada vodních elektráren v okolí. Rozvíjela se síť obchodů (renomé si získával např. Francův obchodní dům). Pro život města bylo důležité umístění úřadů a institucí širšího dosahu, jako bylo generální ředitelství pošt a telegrafů, pro něž byla postavena na nám. Republiky rovněž nová budova (dnes Okresní úřad). Velice prospěšné se ukázalo být také přemístění železničního pluku do Pardubic od r. 1919. Vedle zaměstnanců železnice a spojů představovali vojáci početně výraznou složku obyvatelstva.

Pardubice žily v letech 1918-1938 i bohatým společenským a kulturním životem. [Velký význam mělo pardubické divadlo sdružených východočeských měst](#), které vedle domácí scény bylo i profesionálním divadlem zájezdním s pestrým repertoárem operním, operetním a činoherním. V hudebním životě k tradičním pěveckým sborům přibýlo r.1918 Pěvecké sdružení Suk a v r. 1919 zde byla založena hudební škola. Počet stálých kin stoupl na tři. [Muzejní spolek zakoupil r.1920 pardubický zámek \(rok poté i hrad Kunětickou horu\)](#) a začal zde vystavovat bohaté sbírky. Přistoupil k opravám zámecké budovy a při restaurátorských pracích se objevily mimořádné hodnoty této památky. Vznikaly i nové sportovní tradice. [Od r.1929 se jezdí plochodrážní závod Zlatá přílba](#) (zpočátku na travnaté dráze dostihového závodiště). [V r. 1924 vznikly pod zámkem tenisové kurty](#), kde se dodnes pořádají populární "juniorky". Bohatou činnost vykazoval Sokol. Nové budovy sokolovny se jednota dočkala r.1923. Zanedbatelnou nebyla ani činnost jednotlivých odborů Sportovního klubu Pardubice.

Významnou událostí, která zasáhla do vývoje města hlouběji, byla [v r.1931 celostátní výstava tělesné výchovy a sportu](#). Pod zámkem se upravil bažinatý terén na rozsáhlý výstavní areál s parkovou úpravou (nynější Tyršovy sady). V sousedství byl postaven letní sportovní stadión (architekt K. Řepa a F. Potůček). Výstava podnítila výstavbu dalších veřejných budov a úpravu prostranství na dnešním nám. Republiky. Vedle budovy Průmyslového muzea (1931 architekt K. Řepa), dnes potravinářské průmyslovky, to byl zvláště Hotel Grand v r. 1930 podle projektů Josefa Gočára. O této stavbě se v Pardubicích diskutovalo již před první světovou válkou. Mělo tam vzniknout reprezentační společensko - kulturní centrum, tzv. „Okresní dům“, zvýrazňující rostoucí význam Pardubic. Za tím účelem začaly demolice domků v původní Vodní ulici, včetně populární hospody „Hotel kotel“. Realizaci velkorysých záměrů zabránila první světová válka. Proto tedy Hotel Grand plnil v poněkud změněných podmínkách vedle své obslužné funkce i poslání společenského centra. Kvalitní architekturu se podařilo zachovat po r.1990, kdy se objekt ocitl v havarijním stavu, s tím, že po úpravách zde bylo zřízeno obchodní centrum.

S rostoucím počtem obyvatel Pardubic se ve 20. letech rozšiřovala bytová výstavba. V letech 1921-1930 se v Pardubicích postavilo 1252 domů. Výstavba se koncentrovala nejen na tradičním území města, ale i za jeho hranicemi. Tím se začínal rodit koncept Velkých Pardubic. Kolonie rodinných domků vyrůstaly na Skřivánku, na Židově, Přerovsku, ve Svítkově, u závodu Telegrafia v Pardubičkách, ve Studánce, na Slovanech. Na Bílém předměstí poskytoval velké stavební možnosti pro rodinné domky prostor mezi Haldou a ulicí Dašickou. Až v této době dostaly ve městě definitivní podobu ulice Havlíčkova, Nádražní, Nerudova, Slovenského povstání, Čechovo nábřeží, Polská, náměstí Legií, ale také nové vyměřené ulice U Husova sboru, Jiráskova aj.

Vznikla i řada veřejných budov. Architektura byla poznamenána (jako jinde) až do konce 20. let rondokubismem. V Pardubicích našel vyjádření v architektuře Janákova krematoria, které patřilo k průkopnickým dílům rondokubismu u nás (projekt z r. 1919, stavba 1923). Rondokubismus vytvářel v Pardubicích celé soubory budov a určoval charakter mnohých ulic a náměstí. Výrazným způsobem zasáhl do obrazu města architekt [L. Machoň](#), řadou svých architektonických realizací, které přecházely od pozdního rondokubismu k funkcionalistickým řešením 30. let. Z těchto staveb je třeba připomenout dům s pasáží na třídě Míru (1925), již zmíněné ředitelství pošt a telegrafů, dále gymnasium na Smetanově nám., administrativní budovu soudu. Ve dvacátých a třicátých letech se v Pardubicích uplatnila díla J.Gočára: zmíněná Anglobanka (1925), a hotel Grand (1930), dostavba Winternitzových mlýnů. Vliv na podobu města měli též místní architekti F.Potůček, K.Řepa a další. Velký podnět pro nástup funkcionalismu a konstruktivismu v Pardubicích znamenala realizace již zmíněného areálu výstavy tělesné výchovy a sportu (1931). V jejím duchu se dotvářely některé ulice a náměstí (Havlíčkova, Nerudova, třída Míru Sukovo nábřeží aj.).

Druhá světová válka

Na počátku druhé světové války měly Pardubice na 35 tisíc obyvatel. Staly se sídlem německých úřadů (oberlandrát, služebna gestapa a Sicherheitsdienst) a silné vojenské posádky. Výrazným projevem českého národního vědomí, stále více potlačovaného, se staly okázalé oslavy 600 let města Pardubic v r. 1940. Velký ohlas mělo působení paradesantního výsadku skupiny Silver A, jejíž členové našli úkryt a četné spolupracovníky v Pardubicích a okolí. Odtud připravovali atentát na zastupujícího říšského protektora R.Heydricha. Po atentátu zřídilo gestapo na okraji města u tzv. Zámečku popraviště, kde nechalo ve dnech 3.6. - 9.7.1942 popravit na 194 českých vlastenců, mezi nimi i obyvatele vypálené vesnice Ležáky. V prosinci 1942 bylo z pardubického nádraží deportováno do koncentračních táborů na 563 Židů.

V průběhu r. 1944 Pardubice postihly tři nálety anglo-amerického letectva (22.7., 24.8. a 28.12.). Těžce poškodily nádraží, letiště a rafinerii minerálních olejů, která jakožto zdroj pohonných hmot pro německou armádu měla být hlavním cílem náletů. Cukrovar bomby zničily tak, že již nikdy nebyl obnoven. Zahynulo 263 osob a 1039 budov zůstalo v troskách nebo značně poškozených. Historické jádro města nebylo náletem poškozeno.

Na sklonku války se aktivizují odbojové skupiny, navazující na partyzánské oddíly na Českomoravské vrchovině, v Železných horách a v lesích okolí Holic. Množily se sabotáže. 8. května 1945 vystoupil z illegality revoluční národní výbor a převzal v Pardubicích moc - německá posádka i s nacistickými policejními orgány z města před blížícími se sovětskými vojsky uprchla. Ruská vojska vstoupila do Pardubic 10. května.

Vývoj města po roce 1945

Od r.1949 se Pardubice staly sídlem kraje (do r.1960), rozkládajícího se na jihovýchodě Čech. Město se začalo profilovat jako celostátně důležitá průmyslová aglomerace s výrazným podílem chemického, elektrotechnického, strojírenského a dalšího zpracovatelského průmyslu. Novým hospodářským potřebám odpovídal rozvoj školství - středních škol, ale i Vysoké školy chemicko - technologické (1950). Růstu významu města a počtu obyvatel i změnám životního stylu se musel přizpůsobovat vývoj jeho půdorysu i dynamika zástavby. Již v r.1947 byla zahájena výstavba prvního velkého sídliště Dukla na místě bývalé karantény. Poprvé u nás se tu uplatnila proudová metoda výstavby. Dukla byla dokončena 1959 a mezitím vznikla i další sídliště: Tesla při Dašické ulici, Višňovka v jižní části města, Na drážce podél silnice na Sezemice, v místech bývalé úzkokolejné trati. Sídliště se tehdy stavěla též u Ohrazení a Rybitví. Původní dvouletkový typ domu postupně nahradila architektura sorely. Využívala se maximální typizace staveb. Výstavba sídlišť se odvíjela ve vnitřních hranicích města a šířila se převážně jižním a východním směrem od centrálního obvodu Pardubic. Po vyčerpání všech vhodných míst se pozornost orientovala do prostoru na pravý břeh Labe, který vytvářel určitou protiváhu v celkové kompozici půdorysu města. Navrženou čtvrtí Polabiny překročily Pardubice hranici, která po celá staletí tvořila přírodní bariéru na severní straně města. Zahájení výstavby podmiňovala úprava koryta řeky proti povodním a dopravní propojení novým mostem, který byl otevřen až v r.1960. Od počátku 60. až do 90. let 20. století byla připravena a uskutečněna výstavba dalších sídlišť na volných plochách na obvodu města, ale postupně se nová převážně panelová zástavba přesouvala do jeho intravilánu. Na severovýchodě Pardubic vzniklo ve dvou etapách sídliště Dubina a Závodu míru, komponované na levém břehu Labe částečně na místě staršího zastavěného území. Radikálním způsobem se promítla přestavba do obrazu Pardubic v prostoru ulice Karlovy, kde vzniklo nové sídliště na místě asanovaných domů z konce 19. a poč. 20. stol. Z původního záměru rozvoje výstavby města severním směrem k obci Staré Hradiště se realizovalo pouze sídliště Pardubice - sever v lokalitě Cihelna.

K posledním větším souborům bytové výstavby patří sídliště na Dašické ulici, kde jsou domy řešeny již atypickým způsobem. Rozsáhlá bytová výstavba úzce souvisela s velkým průmyslovým rozvojem města a rozšiřováním jednotlivých závodů přímo na území Pardubic. Průmyslové závody zvyšovaly zaměstnanost a příliv obyvatelstva do města, jejich rozmach nesl s sebou četná ekologická rizika. V 60. a 70. letech se vybudovala nová zóna průmyslu a služeb v Černé za Bory, do níž byly přemístěny některé pardubické závody.

Limitující faktor v poválečném vývoji města představovala existence vojenského letiště v jeho jihozápadním sektoru. Až po roce 1990 se podařilo jeho provoz částečně upravit. Přes dominantní podíl průmyslu v celkové podobě města život Pardubic utvářely významným způsobem také kulturní instituce tradiční (divadlo, muzeum, síť kin) i nové (galerie, okresní knihovna, konzervatoř, komorní filharmonie) a četné sportovní akce.

Změněné společenské a politické podmínky po r. 1989 se odrazily v postavení Pardubic, které se staly statutárním městem. Postupně se rehabilituje také tradiční význam Pardubic jako přirozeného regionálního centra jižní části východních Čech, silně utlumený v bývalém krajském zřízení z let 1960-1990. Počet obyvatel Pardubic se v současné době blíží stu tisícům. Pro budoucí vývoj města má velký význam budování moderní dopravní sítě (železniční, dálniční, letecké a říční), v níž hrají Pardubice roli důležitého komunikačního uzlu. Novou roli města dokládá i vznik Univerzity Pardubice v roce 1994. [Od roku 2000 jsou Pardubice centrem nově ustaveného vyššího územního samosprávného celku - Pardubického kraje.](#)